

Tûsî ve Kâtibî'nin Teselsül Münâzarasının Tahlili

An Analysis of the Debate Between al-Tûsî and al-Kâtibî on Infinite Regress

Mehmet Tayfun KÜÇÜK^{ID}

The World Islamic Sciences and Education University, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi ve Kelam Ana Bilim Dalı, Amman, Ürdün

Bu makale yazarın, "Tusi ve Katibi'nin İsbat-ı Vacib Tartışması" isimli yüksek lisans tezinin ikinci bölümünün makale formatında yeniden düzenlenmiş halidir.

Geliş Tarihi/Received: 25.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 01.12.2022

Yayın Tarihi/Publication Date: 29.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Mehmet Tayfun KÜÇÜK
E-mail: mehmettayfunkucuk@gmail.com

Atıf: Küçük, Mehmet Tayfun. "Tûsî ve Kâtibî'nin Teselsül Münâzarasının Tahlili". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 58/1 (Aralık 2022), 35-43.

Cite this article as: Küçük, Mehmet Tayfun. "An Analysis of the Debate Between al-Tûsî and al-Kâtibî on Infinite Regress". *Journal of İlahiyat Researches* 58/1 (December 2022), 35-43.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ÖZ

Bu makalede Necmeddin Kâtibî ile Nasreddin Tûsî arasında teselsülün imkânı/imkânsızlığı konusunda gerçekleşen yazılı bir münâzara analiz edilmiştir. Bu münâzarada, klasik dönemde teselsülün imkânsızlığına dair İslam düşünürleri tarafından öne sürülen en meşhur delillerden üçü ele alınmıştır. Bu deliller klasik İslam düşüncesinde burhân-ı arşî, burhân-ı tatbîk ve burhân-ı tezâyüf adıyla bilinen delillerdir. Kâtibî, bu delillere karşı itirazlarını ortaya koymak için hocası Tûsî'ye bir mektup yazmış, bu mektubunda öncelikle teselsülün imkânsızlığına dair öne sürülen bu delilleri takrir etmiş, daha sonra bu delillere karşı itirazlarını sıralamıştır. Bunun üzerine Tûsî, Kâtibî'nin bu itirazlarına oldukça doyurucu ve ikna edici cevaplar vermiştir. Hocasının açıklamaları neticesinde ikna olan Kâtibî, münâzara sonucunda teselsülün imkansızlığına dair klasik dönemde ortaya koyulan bu delillerin geçerliliğini Tûsî'nin açıklamaları bağlamında kabul etmiş ve son bir itiraz mektubu yazarak bu kabulünü dile getirmiştir. Tûsî'nin bu itirafa cevap olarak teşekkür ve takdir sadedinde yazdığı son mektupla münâzara sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Teselsül, Münâzara, Tûsî, Kâtibî.

ABSTRACT

This study presents an analysis of the written debate between Najm al-Dîn al-Kâtibî and Nasîr al-Dîn al-Tûsî on the possibility/impossibility of infinite regress. This debate addressed three of the most famous arguments put forward by Islamic philosophers, regarding the impossibility of infinite regress in the classical period. These arguments are known as burhân al-arshi, burhân al-tatbîq, and burhân al-tazayuf in the classical Islamic thought. Al-Kâtibî wrote a letter to his teacher al-Tûsî to raise his objections against these arguments. In this letter, he first presented the arguments about the impossibility of infinite regress and then voiced his objections against them. However, al-Tûsî offered quite satisfactory and convincing answers to al-Kâtibî's objections. Convinced by his teacher's explanations, al-Kâtibî accepted the validity of these arguments, which were offered in the classical period regarding the impossibility of infinite regress, and expressed this acceptance by writing a final letter of confession. The debate ended with the last letter that al-Tûsî wrote, in response to this confession, to express his gratitude and appreciation.

Keywords: Philosophy, Infinite Regress, Debate, al-Tûsî, al-Kâtibî.

GİRİŞ

İslam düşüncesinin klasik dönemlerinde felsefe, varlık olması bakımından varlığın ele alındığı en genel ve en kapsayıcı ilim olarak görülmüştür. Varlık olması bakımından varlığı ele almak demek, varlığı herhangi bir hususiyet ile değil sadece "var" olması hasebiyle aldığı yüklem vasıtasıyla tahlil etmek anlamına gelmektedir.¹

Sözelimi kırmızılık, bir şeye o şey salt "var" olduğundan dolayı yüklenmez, burada o şeyin var olmasına ek başka bir hususiyet de gerekir. Bu hususiyet örneğin "cisimsel olarak var" olmaktır. Dolayısıyla kırmızılığa dair yapılacak bir araştırma, bir şeyin salt var olması bakımından değil, var olmasına ek olarak cisimsel olması bakımından sürdürülen bir araştırmadır.

Varlık olması bakımından varlığa dair yapılan araştırma ise salt varlık kavramının yüklem kılınması ile zorunlu olarak yüklem olan diğer bazı kavramların araştırılmasını gerektirir. Örneğin bir şey sırf var olduğundan dolayı ya mümkün ya da zorunlu olma yüklemelerini almaz. Bir mevcudun bu iki yüklemden birini alması için var olmaktan başka bir hususiyete ihtiyacı yoktur. İşte varlık olması bakımından varlığın araştırılması da bu şekilde salt var olmaktan kaynaklanan manaların araştırılmasını beraberinde getirir. Klasik felsefede bu manaların araştırıldığı kısma “İlk Felsefe” adı verilmiştir.²

Nicelik kategorisinden olan “sonluluk ve sonsuzluk” kavramları da bu manalardandır. Bu yüzden bu iki kavram, İlk Felsefe’de nicelik kategorisinin altında araştırılan konulardandır.

Makalemizin konusunu ilgilendiren sonsuzluğun da kendi içinde bazı alt kısımları vardır. Bunlardan bazısı örneğin uzamsal sonsuzluk ve sayısal sonsuzluktur. Bunların birincisi nicelik kategorisinin “*kemm-i muttasıl*” kısmına dâhilken ikincisi ise nicelik kategorisinin “*kemm-i munfasıl*” kısmına dâhildir.³

Bu kısımların her birinde sonsuzluğun imkânı veya imkânsızlığına dair yürütülen tartışmalar, sözü geçen kısımlara mahsus özelliklere göre değişiklik gösterir. Buna göre uzamsal sonsuzluğun imkânı veya imkânsızlığının tartışıldığı deliller ile sayısal sonsuzluğun imkânı veya imkânsızlığının tartışıldığı deliller aynı deliller değildir. Örneğin “*burhân-ı süllemî*” adı verilen delil ile ancak uzamsal sonsuzluğun imkânsızlığının gösterilmesi hedeflenir. Sayısal sonsuzluk veya sonsuzluğun zikretmediğimiz diğer türleri ile bu delil arasında zorunlu bir bağlanı kurulmaz.⁴

Başka bir açıdan ise sonsuzluk, klasik felsefede illet-malul ilişkisi açısından ele alınmıştır: İlet ve malullerden oluşan bir silsilede illetler geriye doğru bilfiil sonsuz sayıda olabilir mi? İşte bu illetlerin sonsuz sayıda olmasına klasik felsefede “*teselsül*” adı verilmiştir⁵. Sonsuzluğun çalışmamızda ele alacağımız kısmı budur.

Teselsül tartışması başta Tanrı’nın varlığının kanıtlanması olmak üzere İslam düşünce geleneğinin en önemli meselelerinde belirleyici rol üstlenmiştir. Teselsülün imkânı ya da imkânsızlığı haddi zatında apaçık bir bilgi olmadığından dolayı kendisi de delile muhtaç bir konudur. Buna göre teselsül bir yandan birtakım delillere dayanan bir sonuç, diğer yandan ise kendisine birtakım sonuçların dayandığı bir delildir.

Bu çerçevede İslam düşüncesinde Tanrı’nın varlığının kanıtlanmasının teselsül konusu ile alakasının bu iki durumdan biri şeklinde olduğu söylenebilir: Birincisi Tanrı’nın varlığının ispatlanmasının teselsülün imkânsızlığını gerektirmesi, ikincisi ise teselsülün imkânsızlığının Tanrı’nın varlığının ispatlanmasını gerektirmesi. Bunlardan birincisine göre imkân delilinde olduğu üzere teselsülün imkânsızlığı, Tanrı’nın varlığının kanıtlanmasının sonucudur. Buna göre Tanrı’nın varlığının imkân delili ile kanıtlanması, teselsülün imkânsızlığının gösterilmesine ihtiyaç duyulmaksızın tamamlanmıştır. Teselsülün imkânsız olduğu sonucuna ise imkân delili sonucunda zorunlu olarak ulaşılmıştır.⁶

İmkân delilinin Tanrı’nın varlığını kanıtladığı İslam düşünürleri tarafından genel kabul görse de bu delilin Tanrı’nın varlığını ispatladıktan sonra teselsülün imkânsızlığını da ispatlayıp ispatlamadığı tartışılmıştır. Kâtibî (öl. 675/1277) gibi bazı kelimacılar imkân delilinin Tanrı’nın varlığını ispatladıktan sonra teselsülü geçersiz kılmadığını iddia etseler de⁷ İzmirlî (öl. 1946) gibi âlimler ise imkân delilinin, teselsülü geçersiz kılan müstakil delillere ihtiyaç duymaksızın Tanrı’nın varlığını kanıtladığını ve bunun sonucu olarak teselsülü de geçersiz kıldığını iddia etmişlerdir.⁸ Zira İzmirlî’ye göre Tanrı’nın varlığının kanıtlandığı delillerin en güzeli bu yüzden imkân delilidir.⁹

Tanrı’nın varlığının kanıtlanması ile teselsül arasındaki alakanın ikinci türü ise daha çok kelimacılara nispet edilir. Buna göre teselsülü geçersiz kılan müstakil deliller, Tanrı’nın varlığının kanıtlanmasının ön şartıdır.¹⁰ Bu yönetime göre Tanrı’nın varlığının kanıtlanması öncelikle teselsülün geçersiz kılınmasına dayanır. Çünkü teselsül geçersiz kılınca illetlerin geriye doğru sonsuz sayıda olması imkânsız olacağından dolayı illetlerin bir yerde son bulması ve illeti olmayan bir ilk illete ulaşılması gerekir. İletli olmayan bir varlık mümkün varlık olamayacağından dolayı Zorunlu Varlık olmalıdır.

Görüldüğü üzere bu yöntem teselsülün geçersiz kılınması vasıtasıyla Tanrı’nın varlığını kanıtlamayı hedeflerken önceki yöntem ise Tanrı’nın varlığının kanıtlanması vasıtasıyla teselsülü geçersiz kılmayı hedeflemektedir. Fakat sonuç olarak iki yöntem de teselsülün imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Filozofların ve kelimacıların çoğunluğunun ittifak ettiği “teselsülün imkânsızlığı” sonucuna İslam düşüncesinde ancak Kâtibî gibi az sayıda düşünür karşı çıkmıştır. Bu çalışmamızda ele alacağımız konu da Kâtibî’nin bu itirazını merkeze alacaktır.

İslam düşünce tarihinde teselsül konusunda âlimler arasında gerçekleşen tartışmaların en güzel örneklerinden biri, Kâtibî ile Tûsî (öl. 672/1274) arasında gerçekleşen yazılı bir münâzaradır.¹¹ Kâtibî’nin, hocası Tûsî’ye yazdığı bir mektupla başlayan ve “imkân delili, teselsül ve âlemin kıdemi” konularında gerçekleşen bu münâzarada ilk olarak imkân delili ele alınır. Burada Kâtibî, öncelikle İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve Fahreddin Râzî’nin (öl. 606/1210) takrir ettiği imkân delilinin Tanrı’nın varlığını ispatlamak konusunda yeterli olduğunu fakat neticede

2 Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1-7.

3 İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ Kategoriler*, çev. Muhiittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 120-127.

4 İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât* (Kum: Müesseses Bostan Kitap, H. 1434), 194-195.

5 Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin Abdillâh el-Herevî el-Horasânî et-Taftâzânî, *Şerhu’l-akâ’id* (Şam: Dârü’t-Takvâ, 2020), 144.

6 İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât* (Kum: Müesseses Bostan Kitap, H. 1434), 269.

7 Ebu’l-Hasen Necmuddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî el-Kâtibî, *Hikmetü’l-ayn*, çev. Salih Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 105-111.

8 İsmail Hakkı İzmirlî, “Teselsül Risâlesi (içinde) Osman Demir, Kelâm’da Teselsülü İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirlî’nin Teselsül Risâlesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 129.

9 İzmirlî, “Teselsül Risâlesi”, 129.

10 Taftâzânî, *Şerhu’l-akâ’id*, 144.

11 Ebû Ca’fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Mübâhâşât beyne’t-Tûsî ve’l-Kâtibî* (içinde) *Ecvibetü’l-mesâ’ili’n-Naşîriyye*, nşr. Abdullah Nûrânî (Tahran: Pejuheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengi, 2005), 109-154.

teselsülün imkânsızlığını ispatlamak konusunda yetersiz kaldığını iddia eder ve buna dair itirazlarını dile getirir¹². Buna karşı Tûsî, imkân delilinin Tanrı'nın varlığını ispatladıktan sonra bunun zorunlu sonucu olarak teselsülün imkânsızlığını da ispatladığını iddia eder.¹³

Tûsî'nin açıklamalarına göre; teselsül geçersiz kılınmasaydı ve mümkün illetler sonsuz sayıda olsaydı da imkân delili neticesinde ulaşılan sonuca göre silsiledeki tüm mümkün illetlerin bir Zorunlu Varlık ile öncelenmeleri gerekirdi. Bu durumda silsile, illetler tarafının başındaki Zorunlu Varlık ile maluller tarafının başındaki son malul tarafından kuşatılmış olurdu. İki taraftan kuşatılan silsilenin sonsuz sayıda fertten oluşması ise taraflarca imkânsızdır. Buna göre Zorunlu Varlık'ın ispatlanmasında teselsülün imkânsızlığının gösterilmesine ihtiyaç duyulmamış ve Zorunlu Varlık ispatlandıktan sonra teselsülün imkânsızlığı bunun zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁴

Hocası Tûsî'nin bu açıklamaları neticesinde ikna olan Kâtibî, bu birinci münâzara neticesinde imkân delilinin Tanrı'nın varlığını kanıtladıktan sonra bunun zorunlu bir sonucu olarak teselsülün imkânsızlığını da ispatlayan bir delil olduğunu kabul eder. Münâzaranın bu kısmı daha çok imkân delili tartışmasıyla alakalı olduğundan bu makalemizde bu kısmı müstakil bir başlık altında ele almayacağız.

İkinci münâzarada ise Kâtibî, teselsülün imkânsızlığına dair tarihte getirilen müstakil delillerden en meşhur üç tanesini hedefe alır ve bu delillerin eksiklerini ortaya koyarak teselsülün imkânını savunmaya çalışır. Bu üç delil sırasıyla şunlardır: *Burhân-ı arşî*, *burhân-ı tatbîk*, *burhân-ı tezâyüf*. Kâtibî'nin itirazlarına karşı Tûsî'nin verdiği cevaplar neticesinde taraflar arasında karşılıklı üçer mektuptan oluşan bir münâzara gerçekleşir.

Tûsî ve Kâtibî arasındaki bu üç münâzaranın teselsül konusu ile ilgili olanına dair tahlil daha önce Murat Demirkol tarafından bir makale¹⁵ içerisinde işlenmiş olsa da söz konusu makalede, tartışmadaki doğal sıra sistematik bir şekilde takip edilmemiş ve bu yüzden konu bütünlüğü sağlanamamıştır. Bu sebeple biz çalışmamızda münâzaradaki konu bütünlüğünün sağlanmasına, tartışmadaki açıklamaya muhtaç beyanların, tarafların diğer eserleri ve mensup oldukları ekollerin düşünce sistemleri çerçevesinde felsefi anlamda doğal sıraları gözetilerek açıklanmasına ve ele alınan her bir konunun İslam düşünce geleneğinde bulunduğu konumun netleştirilmesine özen göstereceğiz.

1. BURHÂN-I ARŞÎ

Bu delili ortaya koyan ve ona *burhân-ı arşî* adını veren Şihâbeddin Sühreverdî'ye¹⁶ (öl. 587/1191) göre illetler ve malullerden oluşan bir silsile, illetler tarafında teselsül ederse iki ihtimali bir tam taksim oluşur. Silsilenin içinde ele aldığımız son malul ile onun öncesindeki sonsuz sayıdaki illetlerden herhangi biri arasında;

K-) *Ya sonlu parçalar vardır.*

Sonlu parçalar olması durumunda *hulf* lazım gelir. Zira bu takdirde silsilenin de sonlu parçalardan oluşması gerekir. Çünkü silsile, bu malulle bu malulün illetlerinden biri olan ilk illet¹⁷ arasında bulunmaktadır. İki taraftan kuşatılan silsile ise sonsuz sayıda parçalardan oluşamaz. O halde bu silsilede sonlu sayıda parçalar olmalıdır. Sonsuz sayıda parçalardan oluştuğu farz edilen silsilenin sonlu sayıda parçalardan oluştuğu sonucuna götürdüğü için bu ihtimal *hulf* ile sonuçlanmıştır.

L-) *Ya da sonsuz parçalar vardır.*

Sonsuz parçalar olması da mümkün değildir. Çünkü son malul ile onun illetlerinden herhangi biri arasında sonsuz sayıda parçalar olsaydı bu takdirde iki taraftan kuşatılan bir silsilenin sonsuz parçadan oluştuğu söylenmiş olurdu. Bu ise yukarıda da geçtiği üzere imkânsızdır.

Klasik dönemlerde *burhân-ı arşî* adı verilen bu delili, ele aldığımız münâzarada da yukarıda zikrettiğimiz şekilde takrir eden Kâtibî,¹⁸ K şikkinin açıklamasındaki "Silsile, son malul ile ilk illet arasında bulunmaktadır." cümlesine itiraz etmektedir. Çünkü Kâtibî'ye göre bu silsilenin içinde bir ilk illet bulunmamaktadır. Silsilenin illeti silsilenin içinden bir ilk illet değil, silsilenin dışından bir ferttir. Tartışma zaten silsilenin içinde bir ilk illetin var olup olmadığı üzerindedir. Son malulün, silsilenin içinden bir ilk illetinin olduğu kabul edilecek olsaydı Sühreverdî'nin ortaya koyduğu delilin, iki taraftan kuşatılanın sonsuz sayıda parçalardan oluşmasının imkânsızlığı sebebiyle geçerli olacağını teslim eden Kâtibî'ye göre ilk illetin silsilenin içinden olup olmadığı henüz belli değildir. O halde bu durum belliymiş gibi delilin tamamlandığını iddia edilmesi "*müsâdere ale'l-matlûb*" olarak değerlendirilmelidir.¹⁹

Tûsî de Kâtibî'nin bu itirazını haklı bulmaktadır. Çünkü bir şeyin iki şey arasında bulunması, o şeyin iki belirli şey arasında bulunması anlamına gelir. Sonsuz parçalardan oluşan bir silsilede illetler tarafında belirli bir ilk illetin var olup olmadığı zaten tartışmanın kendisidir. O halde *burhân-ı arşî*'nin tamamlanması için öncelikle silsilenin illetler tarafının ucunda bir ilk illetinin olduğu ispatlanmalıdır.²⁰

Silsilenin son malul ile onun illetlerinden ilkinin arasında bulunması ihtimali ancak silsilenin sonlu sayıda parçalardan oluşması ihtimalinde geçerlidir. Aslında daha dakik bakılırsa K şikkinde da silsilenin iki belirli parça arasında bulunduğu söz edilemez. Çünkü o iki parça da silsileye dâhildir. Silsileye dâhil olan şeylerin, silsileyi kuşatması ise tanımı gereği imkânsızdır. Fakat yine de silsile, bu iki fert ve bunların arasındaki sonlu sayıda parçaların toplamından ibaret olunca silsilenin kendisi de sonlu sayıda parçalardan oluşmuş olur.

12 Kâtibî, *Risâle fi isbâti Vâcibi'l-Vücûd* (içinde) *Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşiriyye*, nşr. Abdullah Nûrânî (Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005), 111.

13 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşi risâleti'l-Kâtibî* (içinde) *Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşiriyye*, nşr. Abdullah Nûrânî (Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005), 144.

14 Tûsî, *Naḳdu't-Tûsî 'alâ münâkaşâti'l-Kâtibî* (içinde) *Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşiriyye*, nşr. Abdullah Nûrânî (Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005), 144.

15 Murat Demirkol, "Kâtibî ve Tûsî'de Tanrı'nın Varlığını Zincirlemenin İptali Yoluyla İspatlama", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2, 2011.

16 Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/908.

17 Kâtibî'nin itirazı burayı merkeze alacaktır. Münâzarada tartışılacak olan mevzu, böyle bir silsilenin bir ilk illeti olup olmadığıdır.

18 Kâtibî, *Risâle fi isbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 115-116.

19 Kâtibî, *Risâle fi isbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 116.

20 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşi risâleti'l-Kâtibî*, 124.

Nitekim iki taraftan kuşatılması nedeniyle sonlu olduğu anlaşılan kısma bu iki kuşatan parça da eklenince ortaya çıkan bütünün kendisi de sonlu parçalardan oluşmuş olur. Münâzaradaki gaye silsilenin sonlu parçalardan mı yoksa sonsuz parçalardan mı oluştuğunu tespit etmek olduğundan dolayı amaç gerçekleşmiş, gereksiz ayrıntılarla tartışmayı uzatmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

Silsilenin sonsuz sayıda parçalardan oluşması ihtimalinde ise silsile, hiçbir belirli illet ile son malul arasında değildir. Çünkü illetler teselsül ediyorsa her belirli illetin (T) öncesinde başka illetler de vardır. Bu yüzden silsile, bir illet ile son malul arasında bulunur denirse silsilenin o illetten (T) önceki parçalarının silsilenin dışında kalması lazım gelir. Bunun çelişki içerdiği ise açıktır.²¹

Tûsî'nin bu cevabını oldukça güzel ve dakik bulan Kâtibî, bu açıklamaları kendi açıklamalarından daha sağlam gördüğünü itiraf etmekten de çekinmemiştir. Kâtibî yine de Tûsî'nin L şıkkı için söylediği "Sonsuz sayıda parçalardan oluşan silsile, son malul ile ilk illet arasında bulunamaz." öncülünü K şıkkı için de genellemiş ve yukarıda zikrettiğimiz şekli ayrıntıya imada bulunmuştur. Bu durumda silsile, sonlu sayıda parçalardan oluşsa da son malul ile ilk illet arasında bulunamaz.²²

Fakat yukarıda değindiğimiz üzere bu öncülün K şıkkı için de genellenmesi tartışmamız çerçevesinde bir önem taşımamaktadır. Tûsî'nin yaptığı gibi silsilenin son malul ile ilk illet arasında bulunmasının mümkün olmamasının L şıkkına mahsus kılınmasının ise tartışmamız çerçevesinde bir anlamı vardır. Çünkü L şıkkı takdirine göre silsilenin T illetinden önceki parçalarının silsilenin dışında kalması lazım gelmektedir. K şıkkına göre ise bir parçanın ilk illet olduğunun farz edilmesinden böyle bir çelişki lazım gelmez. O halde K şıkkına göre silsilenin ilk illet ile son malul arasında bulunduğunu söylemek tartışmamız açısından mümkünken L şıkkına göre ise silsileyi illetler tarafından kuşatan bir ilk illetin varlığını iddia etmek mümkün değildir. Bu anlaşıldıktan sonra bu tür şekli itirazların tartışmanın sonucu açısından bir etkisi olmayacağı da açığa çıkmış olur.

Tüm bu zikredilenlere göre *burhân-ı arşî*'nin sonuç vermesi için öncelikle silsilenin bir ilk illet ile son malul arasında bulunduğu gösterilmelidir. Bunun gösterilmesinin yolu ise Tûsî'ye göre iki aşamalıdır. Birinci aşamada imkân delili vasıtasıyla Zorunlu Varlık ispatlanır. Bu yapılırken teselsülün imkânsızlığının gösterilmesine ihtiyaç duyulmaz. Buraya kadar Kâtibî de Tûsî ile hemfikir.²³

İkinci aşamada ise silsilenin Zorunlu Varlık ile son malul tarafından kuşatıldığı gösterilir. Silsile iki taraftan kuşatılıyorsa sonsuz sayıda parçalardan oluşamaz. O halde Zorunlu Varlık ispat edildikten ve silsilenin Zorunlu Varlık ile son malul tarafından kuşatıldığı gösterildikten sonra teselsül bunun zorunlu sonucu olarak iptal edilmiştir. Fakat Kâtibî her ne kadar birinci aşamada Tûsî'ye katılsa da ikinci aşamada silsilenin Zorunlu Varlık ile son malul tarafından kuşatıldığını kabul etmez ve buraya itiraz eder. Çünkü ona göre Zorunlu Varlık silsileyi silsilenin illetler tarafının ucundan değil bütün olması bakımından var etmiştir.²⁴

Tûsî'ye göre ise Zorunlu Varlık'ın silsileyi bütün olması bakımından var etmesi mümkün değildir. Çünkü bütünün yakın tam illeti silsilenin parçalarının tamamıdır. Yakın tam illet aynı zamanda Zorunlu Varlık da olursa bir malulde (bütün) iki tam illetin toplanması gerekir. Bunun imkânsızlığı ise taraflarca müsellemir.²⁵

Zorunlu Varlık'ın, silsiledeki her parçanın yakın tam illeti olması durumunda da aynı şekilde bir malulde iki tam illetin toplanması lazım gelir. Çünkü bu durumda her parçanın yakın tam illeti hem kendisinden önceki parça hem de Zorunlu Varlık olmuş olur. Bu ise imkânsızdır. O halde Zorunlu Varlık silsilenin içinde ancak tek bir parçanın yakın tam illeti olabilir. Diğer parçaların ise uzak tam illetidir. Bu ise İbn Sînâ'nın da açıkça beyan ettiği üzere²⁶ Zorunlu Varlık'ın silsileye ancak illetler tarafının ucundan tesir etmesiyle mümkündür.²⁷

Zorunlu Varlık silsileye silsilenin illetler tarafının ucundan tesir ediyorsa bunun manası silsilenin Zorunlu Varlık ile son malul tarafından kuşatılmış olmasıdır. Bu ise silsilenin sonsuz sayıda parçasının olmasının imkânsızlığı anlamına gelmektedir. Buna göre ikinci aşama da Tûsî'nin lehine sonuçlanır. Kâtibî de Tûsî'nin bu açıklamalarından sonra ikna olur ve silsilenin Zorunlu Varlık ile son malul arasında kuşatılmasından dolayı sonsuz sayıda parçalardan oluşmasının mümkün olmadığını kabul eder.²⁸

Sonuç olarak *burhân-ı arşî*'nin tamamlanması, öncelikle imkân delilinin tamamlanmasına bağlıdır. İmkân delili tamamlandıktan sonra ise Zorunlu Varlık'ın silsileye tesir etmesinin, silsilenin illetler tarafının ucundan tesir etmek şeklinde olduğunun gösterilmesi gerekmiştir. Bu da gösterildikten sonra silsilenin Zorunlu Varlık ile son malul tarafından kuşatıldığı ispatlanmış ve iki taraftan kuşatılan silsilenin sonsuz parçalardan oluşması imkânsız olduğundan dolayı teselsülün imkânsızlığı gösterilmiştir. O halde *burhân-ı arşî*, teselsülün imkânsızlığını ayrı bir delil olarak kanıtlamamakta, bu kanıtı imkân deliline havale etmektedir. İmkân delili ile beraber ele alındığında ise *burhân-ı arşî*'nin teselsülün imkânsızlığını kanıtladığını söyleyebiliriz.

2. BURHÂN-I TATBİK

Kâtibî, *burhân-ı tatbîki* şöyle takrir eder:²⁹

İlletler ve malullerden oluşan bir silsile, illetler tarafında teselsül ederse burada iki adet silsile düşünebiliriz. Birincisi, sonsuz sayıdaki illetlerden son malule (H) kadar olan silsile, ikincisi ise sonsuz sayıdaki illetlerden son malulün bir öncesindeki malule (G) kadar olan silsile. Sonra her iki silsile, son malulleri (H silsilesinin son malulü H parçası, G silsilesinin son malulü ise G parçası olsun) birbiriyle aynı hizaya getirilerek tatbik edilir (örtüştürülür). Bu durumda iki ihtimali bir tam taksim oluşur:

21 Tûsî, *et-Ta'likât alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 124.

22 Kâtibî, *Münâkaşâtü'l-Kâtibî li ta'likâti'l-Tûsî* (içinde) *Ecvi betü'l-mesâ'ilin-Naşîriyye*, nşr. Abdullah Nürânî (Tahran: Pejuheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlâât Ferhengî, 2005), 137.

23 Kâtibî, *Risâle fi işbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 111.

24 Kâtibî, *Risâle fi işbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 114.

25 Tûsî, *et-Ta'likât alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 123.

26 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, 269.

27 Tûsî, *et-Ta'likât alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 120.

28 Kâtibî, *Hâtîme fi'l-tirâf bi'l-hakk li'l-Kâtibî* (içinde) *Ecvi betü'l-mesâ'ilin-Naşîriyye*, nşr. Abdullah Nürânî (Tahran: Pejuheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlâât Ferhengî, 2005), 152-153.

29 Kâtibî, *Risâle fi işbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 116.

M-) H silsilesi ile G silsilesi birbiriyle tam olarak örtüşür.
N-) Veya örtüşmez.

M şıkkının geçersiz olduğu açıktır. Çünkü H silsilesi G silsilesinden sonlu sayıda fazla parçalara sahiptir. M şıkkı doğru kabul edilirse fazla olan H ile eksik olan G'nin birbirine eşit olması lazım gelir. Bu ise yanlıştır.

N şıkkına gelince; her iki silsilenin parçaları son malullerinden (sağ uç) başlamak üzere birbiriyle örtüştürüldükten sonra durum şuna dönüşür:

(H SİLSİLESİ) ...Sonsuz illetler+....ABCDEFGH
(G SİLSİLESİ) ...Sonsuz illetler+.....ABCDEFG

Bu örtüştürme işleminde H silsilesindeki H parçası ile G silsilesindeki G parçası eşleştirilir. Sonra H silsilesindeki G parçasıyla G silsilesindeki F parçası eşleştirilir. Bu eşleştirme işlemi bu şekilde sonsuza kadar devam eder. Anlaşıldığı üzere bu takdirde G silsilesi, H silsilesinin son parçası olan H parçasının silinip bir birim sağa kaydırılmış halidir. Dolayısıyla H silsilesi G silsilesinden bir parça fazladır. Fazla olduğu kısım ise sonsuz oldukları farz edilen illetler tarafıdır. Başka bir deyişle G silsilesi, sonsuz olduğu farz edilen tarafta H silsilesinden bir parça eksiktir. Bunun sonucunda G silsilesi bu örtüştürme sonucunda sonsuz olan tarafta kesilmiştir. G silsilesi bu tarafta son bulduysa, sonlandığı yer ile H parçası tarafından kuşatılmıştır. İki taraftan kuşatılanın sonsuz sayıda parçalardan oluşması mümkün olmadığından dolayı G silsilesi sonludur. Sonlu olandan sonlu miktarda fazla olan da sonlu olmalıdır. O halde H silsilesi de sonlu olan G silsilesinden sonlu sayıda fazla olduğundan dolayı sonludur. Hâlbuki kıyasın başında iki silsilenin de sonsuz sayıda parçalardan oluştuğu farz edilmişti. Kıyasın, iki silsilenin de sonlu sayıda parçalardan oluşmasının gerekliliği ile sonuçlanması ise hultür. Buna göre her iki silsilenin de sonsuz sayıda parçadan oluşması imkânsızdır. O halde illetlerin teselsül etmesinin imkânsız olduğu sonucuna ulaşılmış ve teselsülün imkânsızlığı ispatlanmıştır.

Kâtibî'nin bu şekilde takrir ettiği³⁰ *burhân-ı tatbîke* itirazı ise N şıkkının kabul edilmesinin sonuçlarına yöneliktir. İki silsilenin parçalarının birbiriyle tam olarak örtüşmemesinin sebebi bizim örtüşmeyi tasavvur edemeyişimiz olabilir diyen Kâtibî'ye göre örtüştürme örneğinde G silsilesi H silsilesinden bir parça eksik olduğu için kesilmek zorunda değildir. İki sonsuzun birbiriyle örtüştürülmesini tasavvur etmek imkânsızdır ve iki silsile bu yüzden örtüştürülemez olabilir. Bu durumda birinin diğerinden sonlu sayıda fazla olması, silsilelerin ikisinin de sonsuz sayıda parçadan oluşmasına ters değildir. Dolayısıyla N şıkkının kabul edilmesinin lazımı, H ve G silsilelerinin sonlu sayıda parçalardan oluşması değildir. Silsileler, biri diğerinden bir parça fazla ve birbirleriyle örtüşmüyor olsalar da her ikisi de sonsuz sayıda parçadan oluşuyor olabilir. Nitekim örtüşmemelerinin nedeni birinin diğerinden sonlu sayıda eksik olması değil her ikisinin de sonsuz sayıda parçadan oluşması ve sonsuzun sonsuz ile örtüştürülmesinin tasavvur edilmesinin mümkün olmaması olabilir.³¹

Tûsî ise sonsuz parçalardan oluşan bir silsileyi tasavvur etmekten aciz oluşumuzun, sonsuz parçalardan oluştuğu farz edilen iki silsilenin örtüşmesinin imkânsız olduğuna delalet etmediğini iddia eder ve tartışmayı daha anlaşılır hale getirmek için şu şekilde yeniden kurar:

H ve G silsileleri arasında tam tatbik (örtüşme) mümkündür veya mümkün değildir. Mümkünse H silsilesindeki fazla kısmın (H parçası) varlığı ile yokluğu birbirine eşit olmuş olur. Bir şeyin varlığı ile yokluğunun birbirine eşit olmasının imkânsızlığı açıktır.³²

H ve G silsileleri arasında tam örtüşme mümkün değilse bunun sebebi H silsilesindeki fazla parça yani H parçasıdır. Nitekim H parçası var olmasaydı bu iki silsile, sonsuz parçalardan oluşmalarına rağmen tam olarak örtüşebilecekti. O halde iki silsile arasında tam örtüşmenin gerçekleşmemesinin sebebi, silsilelerin parçaları -örnekteki gibi küçük silsile bir birim maluller tarafına kaydırılarak- birbiriyle eşleştirildikten sonra H silsilesinde illetler tarafındaki bir parçanın (X), G silsilesinden bir parça ile eşleşmeksizin dışarıda kalmasıdır. Bu durumda G silsilesi, H silsilesindeki X parçasının hizasında bir parçaya sahip değildir.³³ O halde G silsilesi burada sona ermiştir. Buna göre G silsilesi H silsilesindeki X parçasının hizası ile H parçası tarafından kuşatıldığından dolayı sonlu parçalardan oluşmalıdır. H silsilesinin ise G silsilesinden bir parça fazla olduğundan dolayı sonlu sayıda parçalardan oluşması gerekmiştir.³⁴

Diğer yandan, tasavvuru mümkün olmayan bir şeyin kıyasta farz edilemeyeceği gibi bir hükümde bulunmak da Tûsî'ye göre yanlıştır. Örneğin bir cismin aynı anda iki farklı mekânda bulunması veya bir mekânda aynı anda iki farklı cismin bulunmasını tasavvur etmek mümkün değildir fakat bunlar farz edilerek *hulfi kıyas* yöntemiyle kıyas yapılması mümkündür. Aynı şekilde G ve H silsilelerinde örtüşmenin olup olmadığı tasavvur edilemeye de bu örtüşme farz edilerek bir kıyas oluşturulabilir. Tûsî'nin yapmaya çalıştığı da tam olarak budur.³⁵

Kâtibî'nin, tasavvurdaki acizliğimizi gerekçe göstererek getirdiği itirazı geçerli bulmayan Tûsî'ye göre *burhân-ı tatbîke* şöyle bir itiraz getirilseydi daha uygun olurdu:

H ve G silsilelerindeki fazlalık ve eksiklik her iki silsilenin de sonlu oldukları tarafta (örneğimize göre sağ taraf) meydana gelmiştir. İki silsilenin de sonlu olduğu bu kısmın diğer tarafı, yani illetler tarafı sonsuzdur. Buna göre *burhân-ı tatbîk* neticesinde bu silsilelerin sonlu olması lazım gelmez. Çünkü biri diğerinden bir parça büyük olsa da her iki silsile de illetler tarafında sonsuz olmaya devam etmektedir. Örneğin 1000 ve 2000 sayıları sonsuz ile çarpıldığı zaman her iki işlemin sonucu da sonsuz olacaktır fakat 2000'in sonsuzla çarpılmasından hâsıl olan sonuç, 1000'in sonsuzla çarpılmasından hâsıl olan sonuçtan fazladır. Burada birinin diğerinden sonlu tarafta fazla

30 Kâtibî, *Risâle fi işbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 116.

31 Kâtibî, *Risâle fi işbâti Vâcibi'l-Vücûd*, 116.

32 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebâhişi risâleti'l-Kâtibî*, 124.

33 Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: G silsilesinde de X parçası mevcuttur. Fakat örtüştürme gereği G silsilesi bir birim sağa kaydırıldığından ve bu kaydırma gerçekleştirildikten sonra her iki silsilenin parçaları birbirinin alt ve üst hizasında bulunan diğer parçayla eşleştirildikten sonra H silsilesindeki X parçasının alt hizasında G silsilesinden bir parça kalmamıştır.

34 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebâhişi risâleti'l-Kâtibî*, 124.

35 Tûsî, *Naqdu't-Tûsî 'alâ münâkaşâti'l-Kâtibî*, 150.

olması³⁶ silsilelerin ikisinin de sonlu olmasını gerektirmemiştir. *Burhân-ı tatbîkteki* fazlalık ve eksiklik de silsilelerin sonlu oldukları taraftadır.³⁷ O halde fazlalık ve eksikliğin, silsilelerin sonsuz olduklarının farz edildiği tarafta gerçekleştiği gösterilmeden her iki silsilenin de sonlu olduğu çıkarımında bulunmak hatalıdır.³⁸

Kendi ortaya koyduğu itirazı yine kendisi cevaplayan Tûsî, bu itirazda düzeltilmesi gereken iki durumun olduğuna işaret etmiştir:

Birincisi: Ele aldığımız G ve H silsilelerinin 1000-2000 örneğindeki gibi sadece farz etme bakımından (bilkuvve) değil hâriçte de (bilfiil) var olup olamayacakları araştırılmaktadır. Yoksa sayılarda olduğu gibi farz etme bakımından bilkuvve sonsuzun imkânı, taraflarca müsellemler hükümlerindedir. Tartışılan konu ise sonsuz sayıda parçadan oluşan bir silsilenin bilfiil olarak mevcut olup olmayacağıdır.³⁹

İkincisi: G ve H silsilelerindeki fazlalık ve eksiklik her iki silsilenin de sonsuz olduğu farz edilen taraftadır. Bu fazlalığın H parçası olması ilk bakışta fazlalığın mutlak olarak sonlu tarafta gerçekleştiğini vehmettiriyor olsa da burada bilfiil mevcut olduğu farz edilen bir silsileden söz ettiğimiz için Tûsî'ye göre fazlalığın sonlu tarafta gerçekleşmesi, -eksik olan silsile bir birim maluller tarafına kaydırılıp fazla olan silsile ile örtüştürülünce- fazlalığın silsilenin sonsuz olduğu farz edilen tarafına aktarılması anlamına gelmektedir. Nitekim örtüştürme işlemi her iki silsilenin son malulünden başlatılmıştır. Son malullerin bulunduğu taraf ise silsilelerin sonlu olduğu taraftır. O halde H silsilesi ile G silsilesinin parçaları arasında eşleşmenin gerçekleşmediği ve dolayısıyla eksik olan silsilenin kesildiği tarafın, silsilenin sonsuz olduğu farz edilen taraf olması gerekmiştir.⁴⁰

Sonuç olarak G silsilesi, H silsilesinde olup da örtüştürme neticesinde hizasında G silsilesinden herhangi bir parçanın bulunmadığı parçanın (X) hizası ile H parçası tarafından kuşatılmıştır. Silsile iki taraftan kuşatıldığından dolayı silsilenin sonsuz sayıda parçadan oluşması mümkün değildir. Aynı şekilde ondan bir parça fazla olan silsilenin de sonlu sayıda parçalardan oluşması gerekmiştir. Buna göre her iki silsilenin de sonlu sayıda parçalardan oluşması gerektiği ve dolayısıyla teselsülün imkânsızlığı ispatlanmıştır.

Anlaşılabileceği üzere *burhân-ı tatbîk* tartışmasının kilit noktası, örtüştürme işleminden sonra G silsilesinin H silsilesinden eksik olan kısmının G silsilesinin sonsuz olduğu farz edilen tarafında olup olmamasıdır. Bu gösterilirse delil tamamlanmış olacaktır. Aslında buraya kadarki kısımda gösterilmiş olsa da Tûsî konunun önemine binaen örtüştürme işleminin sonucunda silsileler arasındaki eksiklik ve fazlalığın silsilelerin sonsuz olduğu farz edilen tarafında olduğunu göstermek için *burhân-ı tatbîke* ek olarak *burhân-ı tezâyüf* adı verilen delilden de yararlanmıştır. Klasik İslam düşüncesinde teselsülün imkânsızlığına dair getirilen müstakil delillerden biri olmasından dolayı *burhân-ı tezâyüfe* de ayrı bir başlık açarak tartışmanın son kısmını bu başlık altında tahlil edeceğiz.

3. BURHÂN-I TEZÂYÜF

Bu delili öncelikle Tûsî'nin takririne⁴¹ uygun olarak *burhân-ı tatbîk* tartışmasında zikrettiğimiz G ve H silsileleri üzerinden takrir edeceğiz. Daha sonra bu takriri *burhân-ı tezâyüf* ile ilişkilendirerek tartışmaya devam edeceğiz.

Her iki silsilenin de son malulü başlangıç noktası olarak alınarak bu silsileler birbirine örtüştürüldükten sonra son malulleri (yani H silsilesinin H parçası ve G silsilesinin G parçası), başka bir şeyin illeti olmamaları bakımından yalnızca malul mertebesinde sayılacaktır. Bu parçaların öncesindeki parçalar ise bir açıdan malul bir açıdan illet mertebesinde sayılacaktır. Nitekim bu parçalar kendilerinden önceki parçaların malulü, kendilerinden sonraki parçaların illetidir. Bu şekilde örtüştürülen iki silsilenin parçaları illet ve malul mertebelerine yerleştirildikten sonra, G silsilesinde bulunan mertebelerin tamamının H silsilesinde de bulunması fakat H silsilesinde bir adet illet mertebesinin fazla olması gerekir. İşte Tûsî'ye göre eksikliğin ve fazlalığın silsilenin sonsuz olduğu farz edilen tarafında gerçekleşmesinin anlamı budur.⁴²

Başka bir deyişle G silsilesi, H silsilesindeki bu fazla illet mertebesi⁴³ ile H parçasının arasında yer alan silsiledir. Bu durumda her iki silsile de sonsuz olduğu farz edilen tarafta kesilmiş olur. Bu ise iki silsilenin de iki taraftan kuşatıldıkları anlamına gelir. O halde sonlu sayıda parçalardan oluşmuş olmaları gerekir. Buna göre sonsuz sayıda parçalardan oluşan bir silsilenin varlığı mümkün değildir.⁴⁴

Tûsî, ilk olarak *burhân-ı tatbîke* benzer şekilde takrir ettiği bu delili daha sonra *burhân-ı tezâyüf* haline getirerek ele almıştır.⁴⁵

H silsilesi ile G silsilesi birbirine H ve G parçalarından başlamak üzere örtüştürüldüğünde, H silsilesindeki her parça G silsilesindeki kendi illeti ile örtüşür. Bu silsilelerin mertebelerinden birini (örneğin H silsilesindeki F parçası ile G silsilesindeki E parçasının örtüştüğü mer- tebe) başlangıç noktası olarak ele aldığımızda bu başlangıç noktası bir açıdan illet bir başka açıdan malul mertebesidir. Her iki silsilenin de geriye doğru sonsuz sayıda parçadan oluştuğu farz edilecek olursa bu durumda H silsilesindeki her parça (y), G silsilesinde kendi illeti (x) ile eşleştiği anda G silsilesindeki o illetin (x) aynı şekilde H silsilesinin o parçasının (y) illetler tarafındaki yanında da bulunması gerekecektir. Bu durum sonsuza kadar devam edecektir. Bunun sonucu olarak ise örtüştürmedeki illet sayısının malul sayısından sonsuza kadar bir adet fazla olması lazım gelecektir. Bu durumda eksiklik ve fazlalık sonsuz olduğu farz edilen tarafta gerçekleşecektir. Çünkü sonsuz olduğu farz edilen taraftaki illet mertebelerinin sayısı malul mertebelerinin sayısından sonsuza kadar bir adet fazladır. Dolayısıyla fazla olan illet mertebesi bu silsilelerin ilk illetinin bulunduğu mer- tebe olmalıdır. O halde silsileler bu ilk illette kesilmiştir.⁴⁶

36 İşlemi başlattığımız 1000 ve 2000 sayılarının sonlu olduğu kastedilmektedir. Zira işlemdeki tek fazlalık ve eksiklik bu iki sayıdadır.

37 Maluller tarafı yani örneğimizeki sağ taraf kastedilmektedir.

38 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

39 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

40 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

41 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

42 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

43 *Burhân-ı tatbîk* tartışmasında H bütünündeki X parçasının örtüşmedeki hizası olarak ele aldığımız mer- tebe.

44 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

45 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

46 Tûsî, *et-Ta'likât 'alâ mebhâşî risâleti'l-Kâtibî*, 125.

Aslında *burhân-ı tezâyüf*ün orijinal hali⁴⁷ Tûsî'nin beyan ettiğinden biraz farklıdır. Fakat Tûsî, Kâtibî'nin *burhân-ı tatbîke* karşı getirdiği itirazları cevaplama sadedinde olduğundan dolayı *burhân-ı tezâyüf*ü *burhân-ı tatbîke* uyarlayarak tahlil etmeye çalışmıştır. Bu açıklamalarını daha anlaşılır hale getirmeyi amaçlayan Tûsî, öncelikle sonlu parçalardan oluşan bir silsile üzerinden örnek vermiş, sonra araştırmayı sonsuz olduğu farz edilen bir silsile ile devam ettirmiştir:

On adet parçadan oluşan bir silsile düşünülüşü vakit bu silsilenin son parçası sadece malul, ilk parçası sadece illet, diğer 8 parçası ise bir açıdan illet, diğer açıdan maluldür. Bu durumda ele aldığımız bu silsilede 9 adet illet, 9 adet malul mertebesi vardır.⁴⁸ Biz bu bütündeki parçaları son malulden ilk illete doğru 1'den 10'a kadar numaralayalım. İlk illetimiz 10 numaralı parça, son malulümüz ise 1 numaralı parça olsun. Bir açıdan illet, diğer açıdan malul olan 2 numaralı parçadan başladığımız⁴⁹ ve geriye doğru gittiğimizde her işlemde elimizdeki illet ve malul miktarlarını karşılaştırdığımız vakit bir adet illetin fazla olması⁵⁰ gerekmektedir. Zira 3 numaralı parça 2 numaralı parçanın illetidir dediğimiz vakit elimizde iki adet illet, bir adet malul vardır. 3 numaralı parçanın 4 numaralı parçanın malulü olması da durumu değiştirmez. Nitekim bu durumda 4 numaralı parçanın illet olması söz konusudur. Aynı şekilde 4 numaralı parçanın 5 numaralı parçanın malulü olması ve bu durumun sonsuza kadar bu şekilde devam etmesi de durumu değiştirmez çünkü illet olmak, malul olmaktan her zaman önce olacağından dolayı hangi işlem sırasında bulunulursa bulunulsun eldeki illet sayısının eldeki malul sayısından bir adet fazla olması gerekecektir.⁵¹

Aynı şekilde 2 numaralı parçadan başlayarak sonsuz olduğu farz edilen bir silsilede illetler tarafında geriye doğru gidersek illet olan parçalardan bir bütün, malul olan parçalardan başka bir bütün oluşturabiliriz. Örneğin 6 numaralı parça bir açıdan illet, diğer açıdan maluldür. 7 numaralı parça da aynıdır. Bu sebeple bu iki parça da kendilerinden sonra gelen tüm parçalar gibi hem illetler silsilesinde hem de maluller silsilesinde bulunurlar. Bu şekilde sonsuza kadar gittiği farz edilen iki silsile düşünülebilir. Birinci silsile illet olan parçaların silsilesi, ikinci silsile ise malul olan parçaların silsilesidir. O halde birinci silsile de ikinci silsile de 2 numaralı parçadan başlayarak aynı parçaların devam etmesi şeklinde sonsuza kadar örtüştürülür. Fakat illet ve malul kavramlarının tanımları gereği bu örtüştürmede zorunlu olarak bir adet illetin fazla olması gerekir. O halde illetler silsilesi maluller silsilesinden daima bir parça daha fazla olmalıdır. Fazlalık, her iki silsilenin de örtüştüğü 2 numaralı parça tarafında olmadığına göre diğer tarafta olmalıdır. Diğer taraf ise silsilelerin sonsuz olduğu farz edilen taraftır. O halde maluller silsilesi, sonsuz olduğu farz edilen tarafta illetler silsilesinden bir parça eksiktir. Bu durumda daha önce geçtiği gibi her iki silsilenin de iki taraftan kuşatılması gerekir. Bu ise silsilelerin sonsuz sayıda parçalardan oluşmuş olmalarının imkânsız olduğu anlamına gelir.⁵²

SONUÇ

İslam düşünürlerinin teselsülün imkânsızlığının ispatlanmasına dair ortaya koydukları delillerin en önemlilerinden olan *burhân-ı arşî*, tamamlanmak için imkân delilinin tamamlanmasına ihtiyaç duyduğundan doğruluk değeri de imkân delilinin doğruluk değerine havale edilmiştir. Silsilenin dışarıdaki illetinin silsileye, silsilenin illetler tarafındaki ucundan tesir ettiği gösterildikten sonra silsilenin bu ilk illet ile son malul arasında kuşatılması gerektiği anlaşılmıştır. İki taraftan kuşatılanın sonsuz parçalardan oluşmasının imkânsızlığı taraflarca müsellem olduğundan dolayı argüman teselsülün imkânsızlığı ile sonuçlanmıştır.

Burhân-ı tatbîk ise İslam düşüncesinde teselsülün imkânsızlığını gösteren delillerin belki de en önemlisi ve en kuvvetlisi olma vasfına sahip olmuştur. İlet ve malullerden oluşan bir silsilede bir malulü (H) yalnızca malul olması bakımından ele aldıktan sonra illetler tarafında geriye doğru giderken illetlerin sonsuz sayıda olduğu farz edilecek olursa ve aynı şekilde aynı varsayım bu malulün bir malul öncesinden (G) sonsuza kadar geri getirilirse bu durumda zihnimizde iki adet silsile bulunmuş olur. İletler tarafını sol, maluller tarafını sağ taraf olarak belirleyerek iki adet illet-malul cetvelini gözümüzün önüne getirip ikinci cetveli (G) bir birim sağa kaydığımız vakit ikinci cetvelin sonsuz olduğu farz edilen sol tarafının birinci cetvelin sonsuz olarak farz edilen sol tarafından bir adet eksilmiş olması (ikinci cetvel bir birim sağa kaydığı için) gerekir. Bu durumda ikinci cetvel, birinci cetvelin sonsuz olduğu farz edilen sol tarafındaki fazla birimin (X) hizası ile H parçası arasında kalacağından ve iki taraftan kuşatılanın sonsuz parçalardan oluşması imkânsız olduğundan dolayı sonludur. Sonludan sonlu miktarda (1 adet) büyük olan da sonludur. Buna göre birinci cetvel de sonlu olmalıdır. O halde kıyasın başında sonsuz oldukları farz edilen iki cetvelin de sonlu oldukları kıyasın sonunda ortaya çıkmıştır. Bu durum *hulf* gerektireceğinden dolayı sonsuz fertlerden oluşan bir silsilenin varlığı mümkün değildir.

Burhân-ı tezâyüfe gelince: İlet ve malullerden oluşan bir silsilede bir malulü sadece malul olması açısından ele aldıktan sonra illetler tarafında geriye doğru giderken illetlerin ve malullerin sayıları, illet ve malul kavramlarının tanımı gereği birbirine eşit olmak zorundadır. Bu illetler ve malullerin sayıları sonsuz olsaydı, yani silsile illetler tarafında teselsül etseydi bu durumda malul sayısı sonsuza kadar daima bir adet fazla olurdu.⁵³ Bu durum, illet ve malul kavramlarının tanımı ile çelişmektedir. Çünkü illet ve malul kavramları *mütezzâyif* kavramlardır. Birbirinin mütezâyifi olan kavramlar ise varlık ve yokluk bakımından eşit sayıda olmak zorundadır. Bu eşitliğin bozulmasını gerektirdiğinden dolayı illetlerin sonsuza kadar teselsül etmesi imkânsızdır.

Kâtibî, hocası Tûsî'nin bu açıklamaları sonucunda Tûsî'nin, İslam filozoflarının ve kelamcılarının teselsülün imkânsızlığına dair görüşlerinin ve argümanlarının doğru olduğuna kanaat getirmiş⁵⁴ ve Tûsî ile Kâtibî'nin arasında yazılı olarak gerçekleşen bu münâzara Kâtibî'nin bu itirafı ve hocası Tûsî'nin bu itirafa yönelik yazdığı teşekkür ve takdir mektubuyla⁵⁵ sona ermiştir.

47 Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkir*, 1/910.

48 İlet ve malul kavramları mütezâyif kavramlar olduğundan dolayı silsiledeki sayılarının eşit olması zorunludur.

49 *Burhân-ı tezâyüf*ün meşhur versiyonuna göre bu işleme bir açıdan illet diğer açıdan malul olan 2 numaralı parçadan değil sadece malul olan 1 numaralı parçadan başlanır.

50 *Burhân-ı tezâyüf*ün meşhur versiyonunda işleme bir açıdan illet diğer açıdan malul olan 2 numaralı parçadan değil sadece malul olan 1 numaralı parçadan başlandığından dolayı illet ve malul sayılarının birbirine eşit olması şartı aranır.

51 Tûsî, *Naqdu't-Tûsî'alâ münâkaşâti'l-Kâtibî*, 150.

52 Tûsî, *Naqdu't-Tûsî'alâ münâkaşâti'l-Kâtibî*, 151.

53 Zira son malul yalnızca maluldür. Onun öncesindeki bütün parçalar -şayet teselsül ederlerse- bir açıdan illet, diğer açıdan maluldür.

54 Kâtibî, *Hâtime fi'l-tirâf bi'l-hakq li'l-Kâtibî* (çinde) *Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşiriyye*, nşr. Abdullah Nürânî (Tahran: Pejuhegâh Ulüm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005), 152-153.

55 Tûsî, *eş-Şükr ve't-takdir li't-Tûsî* (çinde) *Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşiriyye*, nşr. Abdullah Nürânî (Tahran: Pejuhegâh Ulüm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005), 153-154.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Demirkol, Murat, "Kâtibî ve Tûsî'de Tanrı'nın Varlığını Zincirlemenin İptali Yoluyla İspatlama". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2, 2011.
- Erdem, Engin. *Varlıktan Tanrı'ya*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. Kum: Müessesese Bostan Kitap, H. 1434.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *Kitâbu's-Şifâ Kategoriler*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *Kitâbu's-Şifâ Metafizik*. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İzmirlî, İsmail Hakkı. "Teselsül Risâlesi (içinde) Osman Demir, Kelâm'da Teselsül İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirlî'nin Teselsül Risâlesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 23 (2010).
- Kâtibî, Ebu'l-Hasen Necmuddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî. *Hâtîme fi'l-i'tirâf bi'l-ḥaqq li'l-Kâtibî (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.
- Kâtibî, Ebu'l-Hasen Necmuddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî. *Hikmetü'l-ayn*. çev. Salih Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Kâtibî, Ebu'l-Hasen Necmuddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî. *Münâkaşâtü'l-Kâtibî li ta'likâti't-Tûsî (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.
- Kâtibî, Ebu'l-Hasen Necmuddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî. *Risâle fi'İsbâti Vâcibi'l-Vücûd (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.
- Küçük, Mehmet Tayfun. *Tûsî ve Kâtibî'nin İsbât-ı Vâcib Tartışması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horasânî. *Şerhu'l-aḳâ'id*. Şam: Dâru't-Takvâ, 2020.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *Mübâḥaşât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *Naḳdu't-Tûsî 'alâ münâkaşâti'l-Kâtibî (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *et-Ta'likât 'alâ mebhâşi risâleti'l-Kâtibî (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *eş-Şükr ve't-takdîr li't-Tûsî (içinde) Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Pejûheşgâh Ulûm İnsânî ve Mutâlaât Ferhengî, 2005.

EXTENDED SUMMARY

In this article, we have analyzed three of the most famous evidences brought about proving the impossibility of infinite regress in the history of Islamic thought. We conducted this analysis through a debate that took place between Najm al-Dīn al-Kātibī and Nasīr al-Dīn al-Ṭūsī, two great scholars of Islamic philosophy and kalam traditions. Within the scope of this discussion, we have dealt with the classical evidences regarding the annulment of infinite regress, which are *burhān al-arshi*, *burhān al-tatbīq* and *burhān al-tazayuf*, respectively.

In the discussion of the *burhān al-arshi*, we first presented the proof as described by Kātibī and ensured that the vague parts that demanded explanation were removed. According to this proof, if succession were to be accepted as possible, we would have to accept the impossibility of succession, since it would be inevitable for us to encounter contradictory results. That is, in a sequence where backward causes are infinite, the parts between the last effect and any cause that can be dealt with behind it are in either a finite number or an infinite number. Since the sequence is assumed to consist of an infinite number of parts, these parts cannot be in finite number because the line is between the first cause and the last effect. If we could say that there are a finite number of parts between the two, we would say that the sequence, which we assume to consist of infinite parts, consists of a finite number of parts. This is contradictory. The infinite number of these parts is also contradictory because if there could be an infinite number of parts between the last effect and one of his causes, it would be possible for a sequence surrounded by two sides to consist of an infinite number of parts. This is unanimously invalid. Since both options lead to contradictory results, it is necessary to judge the impossibility of infinite regress. Kātibī objected to this evidence, because, according to him, this proof is valid only if it is proved that there is a first cause of the sequence and that the sequence is surrounded by this first cause and the last effect. However, nothing is mentioned in the proof to prove this. Ṭūsī also agreed with Kātibī's objection but added the record that the existence of a first cause of the sequence and the fact that the sequence was surrounded by this first cause and the last effect were proved with the contingency argument. As a result of this record, the parties agreed that the impossibility of tasalsoul (infinite regress) was proved by means of the *burhān al-arshi*. We also stated that the *burhān al-arshi* should be accepted under this condition.

In the discussion of *burhān al-tatbīq*, we first mentioned Kātibī's statement and clarified the proof. According to this proof, if the sequence had consisted of an infinite number of parts on the side of the causes, a line consisting of an infinite number of parts from the last effect back and another line consisting of an infinite number of parts from the effect one before the last effect could have been assumed. When the last effect of this second line is aligned with the last effect of the first line, the cause side of both lines will consist of an infinite number of parts. However, in this case, it is obligatory to have one part that is on the side of the causes of the first line but not on the side of the causes of the second line because the second line is one part less than the first line. Since the last effects are aligned, this missing part must be transferred to the causes side. Then the second line was cut by the causes. The meaning of this is that the second line is surrounded between the place where it was cut and the last effect. The impossibility of surrounding a sequence consisting of an infinite number of parts from two sides is a matter agreed upon by the parties. Then the second line consists of a finite number of parts. Since there is one more part in the first sequence than the second sequence, it must also consist of a finite number of parts. Accordingly, both sequences are composed of a finite number of parts. However, at the beginning of the comparison, it was assumed that they consisted of an infinite number of parts. This is the contradiction. Since the assumption that they are composed of an infinite number of parts requires that they be finite in number, the impossibility of a sequence consisting of an infinite number of parts emerges in any case. According to Kātibī's objection, the reason why we think that the two sequences do not fully overlap on the side of the causes is that we cannot conceive of infinity. This does not mean that the parts of the two sequences do not coincide in reality and that a part in the first sequence is not in the second line. Therefore, the inability to envisage full overlap does not mean that the second sequence is actually interrupted by the causes. As Ṭūsī rightly explains, the impossibility of this overlap has nothing to do with whether we can conceive it or not. As what is certain is this: In reality, each level of these two sequences on the side of causes coincides or does not overlap with the other. In overlapping, the missing must overlap with the excess. This is impossible. If it does not overlap, whether we can imagine it or not, the only reason for this overlap is that a part in one is not in the other. This means that the missing part is cut from the side that is assumed to be infinite. As a result, this discussion came to an end with the agreement of the parties within the scope of Ṭūsī's statements.

According to *burhān al-tazayuf*, the number of causes and effects must always be equal in any sequence consisting of causes and effects, because the concepts of cause and effect are mutazayif concepts. In other words, it is not possible to think of one without the other. In that case, after we say that a part which is not the cause of anything else is effect, the number of causes should always be equal to the number of effects when we follow back. Since there is an effect which is not a cause on the effects side, for this equality to be true, there will always be a cause which is not an effect on the side of the causes. Because "intermediate parts" will be the effects of the parts before them and the causes of the next part, the effects of the causes and the number of causes in the sequence will always be equal. In that case, in order to maintain this equality in total, a "three parts" on the effects side, in return for the "three parts" on the cause side, is obligatory. This will require that the sequence be surrounded by a cause which is not an effect on the side of the causes and an effect which is not a cause on the side of the effects. So the sequence is in any case surrounded by two sides and has to consist of a finite number of parts.

As a result of the debate, the parties agreed that each of these three proofs refuted infinite regress. Kātibī admitted that Ṭūsī's explanations and answers reflect the truth, and by openly admitting this, he was convinced that his previous objections were invalid. We also shared our opinion that the conclusions agreed upon within the scope of Ṭūsī's explanations are correct, and we added some to these explanations and clarified the result.